

АНОТАЦІЯ

Дикань Б. О. Суб'єктність мобільних електронних пристроїв: природа, виробництво, практики. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 054 – Соціологія (Галузь знань 05 – Соціальні та поведінкові науки). – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна Міністерства освіти і науки України, Харків, 2021.

Актуальність теми зумовлена контроверзійною та парадоксальною ситуацією, за якої, з одного боку, відбувається та відтворюється масове розповсюдження мобільних електронних пристроїв для переважної більшості населення, а з іншого боку – падіння можливостей та здатностей формальних власників контролювати та усвідомлювати вплив пристроїв на себе до кінця та повністю. На гносеологічному ж рівні виникає протиріччя, за якого на рівні дискурсу та повсякденних практик людей мобільні електронні пристрої проявляють нові якості, тоді як соціологія не висунула досі підходу до визначення, вимірювання, дослідження, квантифікації та кваліфікації цих якостей.

У першому розділі тексту дисертації здійснено розробку понятійно-категоріального апарату дослідження суб'єктності речей. Зокрема, розділено категорію соціальної суб'єктності на категорії випрацюваної соціальної суб'єктності та фабрикованої соціальної суб'єктності, а також розроблено конструкт рівнів соціальної суб'єктності (що залежать від рівнів усвідомлення актором обумовленості власних дій).

Індивідуальна соціальна випрацювана суб'єктність інтерпртується як властивість соціалізованого актора, яка проявляється у здійсненні ним соціального акту, що виражає взаємообумовленість «Я»-ідентичності й історично обумовленої «Ми»-ідентичності цього актора та усвідомлення ним власної об'єктності (а отже, і меж соціальної суб'єктності – її обумовленості соціальними обставинами). Соціальна

фабрикована суб'єктність – це властивість соціального актора, яка проявляється у здійсненні ним соціального акту, що виражає домінування «Я»-ідентичності над «Ми»-ідентичністю, і що споживається через демонстрацію зовнішніх індикаторів «Я»-ідентичності та «Ми»-ідентичності актора. У якості уточнення цих категорій дано визначення таким поняттям, як соціальний акт носія випрацюваної суб'єктності та акт фабрикованої суб'єктності.

Визначено природу та механізми виробництва індивідуальної соціальної суб'єктності (людини) та соціальної суб'єктності інститутів й речей (у тому числі мобільних електронних пристроїв). Серед механізмів виробництва суб'єктності ми виділили такі види, як делегування, окупація та фабрикація соціальної суб'єктності (та два підвиди останньої: «із суб'єктним фабрикантом» та «без суб'єктного фабриканта»). Саме виявлені дослідником «окупація суб'єктності» та «фабрикація суб'єктності» як види виробництва пояснюють, як можлива соціальна суб'єктність «не-людей». Надано типологію соціальної дії в залежності від ознак індивідуальної соціальної суб'єктності, в яку увійшли чотири види соціальної дії: суб'єктний акт, акт фабрикованої суб'єктності, акт окупованої суб'єктності та безсуб'єктний акт.

У другому та третьому розділах тексту дисертації досліджено, кориговано та верифіковано підходи до вивчення речей як частини соціального світу, зокрема, звужено межі соціальної суб'єктності речей, що не мала чітких кордонів у розробках Б. Латура, М. Каллона, Дж. Ло, К. Кнорр Цетіни та В. Вахштайна. Таке звуження зроблено за рахунок уточнення, що соціальна суб'єктність речей має характер фабрикованої, та що її першоджерелом виступає людина. Речі виступають тут як нездатні до усвідомлення та самостійного практикування власної об'єктності, тож їхня суб'єктність може мати місце лише за рахунок наявності людини як інтерпретатора цієї суб'єктності. Така інтерпретація уможливорює дослідження фабрикації суб'єктності в дискурсивних практиках.

Зокрема, важливим актором, що продукує такі дискурси, виступають сучасні медіа. Дискурс-аналіз заголовків новинних видань показав, що з 80 новинних

заголовків, у яких згадувалися електронні пристрої або програмне забезпечення, 22 містили повідомлення з індикаторами фабрикації суб'єктності, зокрема, дієслів, що позначають активну самостійну дію електронного пристрою (з можливою вказівкою на усвідомленість), часто в поєднанні з прикметником приписування схильності до самостійності, активності, усвідомленості, або ж у контексті приписування пристрою здібності здійснювати соціальні дії.

Також було емпірично уточнено перелік інструментів фабрикації соціальної суб'єктності речей. Дискурс-аналіз інтернет-жартів дозволив вийти на такі інструменти, як антропоморфізація, емпатія, сексуалізація, визнання домінування (над людиною). Помітимо, що при цьому найбільшим за обсягом є антропоморфізація як інструмент, що свідчить про те, що суспільство наразі не мислить іншої суб'єктності, ніж така, що гомологічна людській суб'єктності. Така обмеженість дискурсу суб'єктності є додатковим показником соціальної виробленості не тільки речової, але й людської суб'єктності.

Здійснено соціологізацію концепції «запускання явленості» речей М. Хайдеггера. При цьому її синтезовано з концепцією актантів Б. Латура. М. Хайдеггер розглядає модуси «поломки», «відсутності» та «настирливості» як такі, що запускають явленість речей. Саме такі ситуації призводять до прояву (фабрикованої) суб'єктності мобільних електронних пристроїв, адже у результаті явленості вони вчиняють акт фабрикованої суб'єктності відносно свого власника. Але водночас ці ж ситуації призводять і до прояву (випрацьованої) суб'єктності власника, котрий в такий момент усвідомлює свою об'єктну залежність від пристрою. За межами модусів запускання явленості власник та пристрій виступають як одна мережа – єдиний актант, який є носієм фабрикованої суб'єктності.

З вищенаведеного була сконструйована та верифікована гіпотеза «екзогабітусу», вибудована на базі поняття «габітусу» П. Бурдьє. Якщо габітус – це структуруючі структури, які людина інтерналізує, то екзогабітус – це структуруюча структура, що є екстернальною відносно людини, але впливає на її соціальну

діяльність подібно доповненню роботи природного скелету людини з боку екзоскелету. Уточнено, що саме мобільні електронні пристрої можуть виступати в ролі екзогабітусів. Згідно з акторно-мережевою теорією, мобільний електронний пристрій як актант втілює у собі мережу соціальних відношень, які роблять можливою його повноцінну функціональність. Тобто, як і габітус, актант виробляється під впливом соціального середовища і віддзеркалює його, а також транслює на свого власника (користувача). Як екстерналізований габітус, мобільний електронний пристрій «створений в стосунках і бере участь в їх створенні». Відмінність мобільного пристрою як екстерналізованого габітуса - екзогабітуса - і (ендо)габітуса людини полягає в тому, що пристрій продовжує бути структурою, що структурує, лише до того моменту, «поки відносини між ним і пов'язаними з ним об'єктами стійкі і все зберігається на своїх місцях», тоді як інтерналізований габітус людини може «функціонувати» в умовах втрати соціальних зв'язків людини.

У другому та третьому розділах також автор звертається до, верифікуючи та інструменталізуючи:

- теорії соціальних практик П. Бурдьє, В. Волкова, О. Хархордіна. Соціальні практики розглянуто у тому числі як процеси взаємодії з речами як носіями фабрикованої соціальної суб'єктності. Виявлено, що саме в практиках набуває місце взаємна фабрикація суб'єктності людини та електронного пристрою, а також їхнього функціонування як єдиного носія фабрикованої суб'єктності.

- поняття «об'єктуалізації» К. Кнорр Цетіни. Уточнено, що феномен об'єктуалізації є наслідком реіфікації відносно соціальних інститутів та речей. Початково створені людиною соціальні інститути відчужуються від автора та сприймаються людьми як об'єктивно існуючі феномени, закони функціонування яких не залежать безпосередньо від впливу людей.

- теорії реіфікації Дьйордя Лукача. Уточнено, що феномен реіфікації споріднений з описаними нами процесами фабрикації та окупації суб'єктності, є наслідком цих процесів. Соціальні інститути, які спочатку набувають суб'єктності у

результаті фабрикації суб'єктності з суб'єктом фабрикантом поступово відчужуються від автора, і процес виробництва їх суб'єктності стає процесом фабрикації без суб'єктного фабриканта.

- теорії інституціоналізації П. Бергера та Т. Лукмана. Проаналізована спорідненість процесів інституціоналізації з процесами фабрикації та окупації суб'єктності. Так само, як у ході описаних П. Бергером та Т. Лукманом процесів натуралізації та легітимації практик відбувається їхня інституціоналізація, у ході процесів фабрикації відбувається виробництво суб'єктності соціальних інститутів.

- методології метатеоретичного дослідження соціологічних категорій. У ході аналізу досліджень суб'єктності враховується соціально-історичний контекст розвитку різних поглядів на феномен суб'єктності. Такий підхід дозволяє досягти критичного підходу до врахування розробок тих чи інших авторів, виявити та врахувати залежності, через які теорія була втілена в життя, що (в категоріях нашого дослідження) робить дослідника, що використовує такий підхід, більш суб'єктивним, ніж без врахування умов зовнішньої обумовленості соціологічних напрацювань.

- теорії макдональдизації Джона Рітцера, у імплікаціях якої було виявлено та концептуалізовано процеси трансформації макдональдизації в уберизацію та амазонізацію. Уберизація - це наступний після макдональдизації крок в процесах раціоналізації шляхів отримання прибутку власниками компаній і в ірраціоналізації (дегуманізації) відносно співробітників і клієнтів. Процес уберизації призводить до заміни людської взаємодії віртуальною, зокрема, щезає необхідність спілкування між людьми. Результатом уберизації стає фабрикація суб'єктності людини-працівника та відчуження від випрацьованої суб'єктності ще більшою мірою, ніж в умовах макдональдизації. Адже убероподібна система взаємодіє не з самими співробітниками, а з їхніми мобільними пристроями, які перетворюються на необхідну умову інтеграції людини до людських та нелюдських взаємодій.

Якщо убероподібні системи до певної міри ще припускають вибір (як акт випрацьованої суб'єктності) з боку актора, то внаслідок другого розглянутого нами

процесу – амазонізації - амазоноподібні системи (до яких ми включаємо також «Netflix» та «Spotify», зокрема) використовують систему рекомендацій, на основі великих даних прогнозують смаки клієнтів. Амазонізація не передбачає усвідомленого «входження» в систему: збір даних клієнта відбувається незалежно від «входження», а постійному зв'язку сприяють «розумні» асистенти, що прислухаються до слів «господарів»

Процес уберизації розглянуто нами в рамках вже згаданих трьох кейс-стаді, які продемонстрували, що уберизація є важливим контекстом такої фабрикації суб'єктності людей, за якої фабрикована суб'єктність підміняє випрацьовану суб'єктність. У результаті діяльність людей уподібнюється функціонуванню машин. При цьому мобільний пристрій маскує дійсних суб'єктів, що стоять за такою фабрикацією. В актах страйків та протестів працівники демонструють, як усвідомлення їхньої об'єктної залежності від суб'єктних фабрикантів призводить до посилення випрацьованої суб'єктності.

В результаті дослідження автор доходить до низки висновків.

1. Соціальна суб'єктність як феномен не є абсолютною, незмінною та обов'язковою для суспільства, що вимагає розробки та уточнення категорії соціальної суб'єктності для аналізу різних у часі та місці суспільств, що відкриває, наприклад, перспективи історико-конкретного (наприклад, еліасівськи-цивілізаційного) підходу до феномену суб'єктності.

2. Серед соціологічних підходів умовно виділяються дві основні категорії соціальної суб'єктності: випрацьованої та фабрикованої. Вичерпність та повнота цього поділу, а також зміна межі між цими категоріями вимагає подальших досліджень, що складає важливу перспективу подальших розробок матеріалів нашої дисертації.

3. На даний момент випрацьована соціальна суб'єктність може бути притаманною лише людським акторам, оскільки її ключовими критеріями є усвідомлення актором власної об'єктності (зокрема, меж своєї суб'єктності) та

метасуб'єктність – можливість усвідомлення та оперування своєю об'єктністю на різних рівнях соціальної взаємодії.

4. Фабрикована соціальна суб'єктність притаманна акторам, які не усвідомлюють власну об'єктність та/або яким не властива метасуб'єктність. Через процеси виробництва суб'єктності – а саме фабрикації та окупації суб'єктності – фабрикованою суб'єктністю можуть бути наділені соціальні об'єкти, у тому числі мобільні електронні пристрої. Інші класи соціальних суб'єктів, здатних до такого типу суб'єктності, лише очікують наразі власного дослідника.

5. Проявами фабрикованої суб'єктності є акти фабрикованої суб'єктності, що не є суб'єктними за індикатором усвідомлення об'єктності актором, але є суб'єктними за своїм наслідком – посиленням (фабрикованої) суб'єктності актора. Такі акти, які в сучасному комплексному та контингентному світі стають все більш частими, безумовно, мають стати одним з фокусів уваги соціології у майбутньому, оскільки вони все частіше проявляють себе і в діях людських акторів в економіці, політиці, культурі тощо.

6. Ключовим каналом фабрикації суб'єктності мобільних електронних пристроїв є соціальний дискурс, у якому через граматичні та смислові структури відбувається уподібнення людей та пристроїв. При цьому в подальшому потрібно буде дослідити взаємодію та взаємовплив цього каналу фабрикації з іншими (знаково-символічний універсум, практики, речове оснащення).

7. В практиках використання мобільних електронних пристроїв людьми відбувається процес тепер вже взаємної фабрикації суб'єктності мобільних електронних пристроїв та людей, де співвіднесення стає з одностороннього (за якого люди виробляли суб'єктність мобільних електронних пристроїв) багатовекторним (за якого відбувається постійна (ре)фабрикація та (пере)тікання суб'єктності). Це формує нові горизонти дослідження, де потрібно буде вже звертатися на новому концептуальному рівні до різнорівневих суб'єктностей людей, людськи-речових синтезів (які Б. Латур позначив як «актанти») та речей.

Ключові слова: суб'єктність, соціологія речей, фабрикація суб'єктності, фабрикована суб'єктність, випрацювана суб'єктність, екзогабітус.